

soner, eksempelvis vidner, angivere etc., som arkivalierne måtte rumme.

Alle disse momenter medfører som nævnt, at det er yderst få afslag, der gives. Ingen af disse er tilmed begrundet i politiske hensyn. På denne baggrund kan opstilles den enkle konklusion, at Claus Brylds bog langt hen i virkeligheden kun er historien om Claus Brylds og Carl Madsens besværligheder i en lidt fjernere periode.

Bjarne Stoklund: Dyrkningssystemer og kulturforskning

I Christian Vs matrikel og de markbøger og andet materiale, som i årene 1681–88 blev udarbejdet som forarbejder til dette nye, landsdækkende skatteligningsgrundlag, har den historiske forskning i Danmark som bekendt et kildemateriale af uvurderlig betydning. I ¾ århundrede har dette materiale været benyttet til studier af landbrugets og bondesamfundets historie under mange forskellige synsvinkler: bebyggelsens historie og geografi, bondesamfundets sociale struktur, sprogstoffet i protokollernes tusinder af marknavne og meget andet, ligesom matriklen og markbøgerne har været et af de vigtigste holdpunkter i talrige lokalhistoriske studier.

En systematisk bearbejdelse af de mange forskellige data i materialet blev planlagt allerede ved århundredskiftet af statistikeren Henrik Pedersen, men hans tabeller over »De danske Landbrug« blev først efter hans død publiceret af Svend Aakjær i 1928. I det udgivne tabelværk mangler oversigter over nogle af de data, som Henrik Pedersen efter den oprindelige plan havde ønsket at medtage. Det gælder således »vangedelingen og sædskiftet«, som ifølge udgiveren måtte opgives, efter at det havde vist sig, at omdriftsforholdet ikke altid var »så simpelt og ligetil, at det kunne udtrykkes med fordel i kort tabelform«.

De problemer, som Henrik Pedersen tydeligt nok har haft med at bearbejde denne del af matrikelmaterialet, har imidlertid ikke af-

skrækket universitetslektor Karl-Erik Frandsen fra at give sig i kast med opgaven. Resultatet foreligger nu i form af et stort værk med titlen »Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83« (Bygd 1983), et arbejde som har givet ham den filosofiske doktorgrad.

Karl-Erik Frandsen møder vel rustet til opgaven, idet han forener uddannelse og erfaring i to discipliners metodikker: historiens og geografiens. Historien har først og fremmest givet ham den kildekritiske skoling, som har gjort det muligt for ham at styre sikkert gennem kildematerialets mange faldgruber. Geografien har givet ham den rumlige dimension og den kartografiske teknik, som har sat ham i stand til at omsætte markbørgernes tal og notater til kort, som på en instruktiv måde genskaber 300-årige danske kulturlandskaber.

De mange rekonstruerede kort, den minutiøse sigtning af mark- og modelbørgernes oplysninger samt struktureringen af dette materiale i et overskueligt hovedkort over landets dyrkningssystemer på den store matrikels tid – alt dette repræsenterer både en utrolig arbejdspræstation og en indsats af uvurderlig betydning for den landbohistoriske forskning. Man kan få indtrykket af, at Frandsen egentlig helst havde ladet det blive ved det. Han hører til den type redelige og beskedne forskere, som helst vil nøjes med at lægge det omhyggeligt bearbejdede materiale frem til brug for andres videre forskning, og som nødtigt kaster sig ud i letsindige hypoteser.

Disputatsformen har imidlertid tvunget ham til at komme med videregående slutninger af det fremlagte materiale, og det er her kritikken i de følgende linjer sætter ind. Når en mand behersker to discipliners teknik og metode, så kan det lyde urimeligt at forlange indsigt i en tredje. Alligevel må jeg hævde, at en mere etnologisk betragtningsmåde på flere punkter ville have styrket undersøgelsen, og at en bredere indsigt i andre sider af kulturforskningen ville have fået nogle af hans iagttagelser til at fremstå i et noget andet lys.

Karl-Erik Frandsens disputats er forment som en klassisk elementstudie. Den har som sit valgte studieobjekt en veldefineret side af

et komplekst menneskeligt aktivitetsmønster, som den bearbejder på to måder: gennem en eksakt beskrivelse af formvariationerne opstilles en typologi og derpå gøres de udskilte typers rumlige fordeling til genstand for en kartografisk analyse.

Allerede opstillingen af en typologi volder betydelige problemer på grund af uendeligheden af formvariationer. Frandsen udtrykker det selv i indledningen således: »På en vis måde kan man nok sige, at hver enkelt landsby havde valgt sin individuelle løsning . . . idet der næppe var 2 landsbyer, der havde nøjagtig den samme struktur, rotations- og græsningsforhold, således at det ved en reduction in absurdum kan hævdes, at hver landsby havde sit eget dyrkningssystem, eller at der var lige så mange dyrkningssystemer, som der var landsbyer« (s. 2-3). For at opstille en typologi er det derfor nødvendigt at se bort fra ganske mange af disse lokale eller individuelle variationer.

På en måde kan man sige, at virkelighedens brogede mangfoldighed har måttet passere gennem to forskellige filtre, før den er gledet på plads i typerne. Først kom matrikelkommissionerne og pressede formrigdommen ind i rammer, som var afstukket for deres arbejde, og som tilsigtede at skabe et nogenlunde håndterligt og sammenligneligt skattegrundlag. Derefter kommer forskeren med sine rammer: det typologiske system.

I dette tilfælde er det en typologi, som bygger på en meget lang forskningstradition. Den indeholder to variabler, dels de hegnede eller uhegnede dyrkningsenheder og dels rotationen, sædskiftet. Oprindeligt bygger typologien på en forestilling om, at der er en nøje overensstemmelse mellem disse variabler, således at der til én vang svarer et alsædebrug, til to vange en 2-årig rotation og til tre vange en 3-årig rotation.

Virkeligheden er imidlertid langt mere kompliceret, og det var jo netop det, som fik Henrik Pedersen til at opgive på halvvejen. Karl-Erik Frandsen holder imidlertid stædigt fast ved den klassiske typologi, men omformer den til et brugbart redskab ved at udbygge den med et omfattende variantapparat. Et blik på hovedkortets signaturer vil vise

dette: Af alsædebrug er der tre varianter, af 3-vangsbrug fire, mens det mest problematiske, 2-vangsbruget, må opdeles på hele 9 signaturer for blot nogenlunde at dække de forekommende formvariationer.

I adskillige enkelttilfælde er det en skønsag om et lokalt system er anbragt under den ene eller den anden type. Men selvom adskillige detaljer i indplaceringen således kan diskuteres, så virker det endelige resultat overbevisende. Kortet viser, at der er system i mangfoldigheden, og det afslører nogle spændende regionale mønstre, som det derpå bliver opgaven at tolke. Undervejs må det imidlertid have været fristende at kaste hele systematikken overbord og begynde på en frisk. En sådan begyndelse kunne f.eks. være et systematisk studium af de komplekse udnyttelsesmønstre, som den ældre bondekultur fremviser. Det vender vi tilbage til senere.

Det er vigtigt at gøre sig klart, at den typologi, som ligger til grund for Karl-Erik Frandsens analyse er blevet til på helt andre præmisser end dem, forskningen bygger på idag. Frandsen indleder sin bog med en omfattende og særdeles nyttig gennemgang af den europæiske litteratur om dyrkningssystemerne og deres historie. Vi får undervejs en del kritiske bemærkninger til forskningsresultaterne, men det er karakteristisk, at de næsten alle går på forskernes brug af kildematerialet og ikke på de forklaringsmodeller, som de har analyseret og tolket virkeligheden ud fra.

Med fare for at forenkle groft kan vi opstille følgende typer af forklaringsmodeller, som eksplicit eller implicit forekommer i litteraturen om dyrkningssystemerne og beslægtede kulturfænomener: 1) den etniske, 2) den evolutionistiske, 3) den diffusionistiske og 4) den økologiske.

August Meitzen, som i slutningen af forrige århundrede indledte det systematiske studium af dyrkningssystemerne, repræsenterer her – som i sine studier over landsbyformerne – en *etnisk* forklaringsmodel, der tolker formvariationerne som udtryk for tilhørsforhold til forskellige folkestammer. Mens denne teori har spillet en betydelig rolle i engelsk forskning, så har dens indflydelse været beskedent i Danmark.

Her har til gengæld *evolutionistiske* synspunkter påvirket en stor del af den kultur- og bebyggelsehistoriske forskning. Evolutionisterne bygger på den grundantagelse, at al kultur viser en udvikling fra det enkle og usammensatte – det »primitive« – til det differentierede og komplicerede – det »udviklede«. Denne forsknings vigtigste hjælpemiddel er typologien, fordi en ordning af kulturfænomenerne i serier fra det enkle til det sammensatte i sig selv viser en udvikling og giver en relativ kronologi. Sådanne serier er f.eks. opstillet for pløjeredskaberne (fra gravestokken over arden til hjulploven) eller for bondegårdene (fra den én-længede over to- og tre-længede til den firlængede gård). Og i denne sammenhæng er det da også, at man må se den typologiske udviklingslinje fra alsædebrug over 2-vangsbrug til 3-vangsbrug. Et vigtigt begreb i denne tankeverden er »relikt«, der bruges om sådanne fænomener, som kan tolkes som bevarede rester af ældre udviklingstrin.

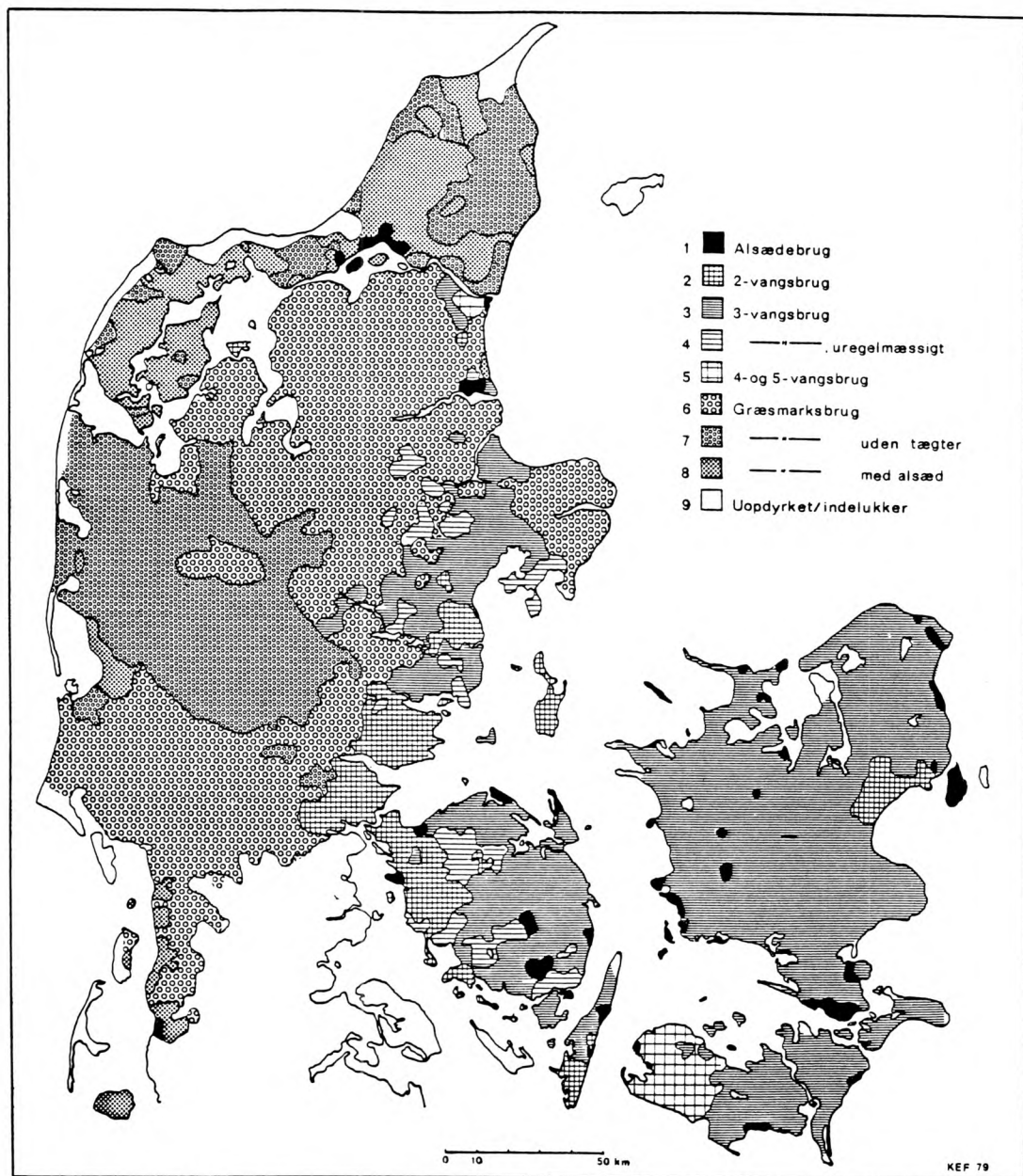
Den *diffusionistiske* forklaringsmodel repræsenterer ikke noget brud med, men en videreudvikling af evolutionismen. Begge retninger ser det som forskningens vigtigste opgave at påvise oprindelse og klarlægge udvikling. Men diffusionisterne har gjort sig klart, at udvikling normalt kun sker ét sted, og at nyhederne derfor de fleste steder optræder som kulturlån. Den vigtigste opgave bliver derfor at afdække »kulturens veje«, at studere kulturfænomenernes spredningsmønstre. Den nøjagtige kortlægning af hundreder af enkeltfænomener er derfor denne forskningsrettningens vigtigste metode. Et udbredelseskort bliver et middel, hvormed man ofte umiddelbart kan aflæse forløb over tid. Kulturfænomener, som har afløst hinanden i tid ligger nemlig aflejret på kortet næsten som koncentriske ringe, med de ældste stadier bevaret som udprægede randforeteelser.

Den *økologiske* model repræsenterer derimod en helt anden type af forklaring. Den tolker formvariationerne som et resultat af tilpasning til forskellige ydre vilkår. De regionale variationer, som for diffusionisterne er et vidnesbyrd om kronologiske forskelle og udvikling, kan for forskere med dette udgangs-

punkt være sameksisterende, økologisk betingede varianter. Selvfølgelig anerkender de historisk forandring, men de rumlige forskelle er ikke i sig selv vidnesbyrd herom, og forandringen sker ikke automatisk gennem en kontinuerlig proces, men kræver i reglen en ændring af de ydre vilkår. Under denne rubrik sammenfatter vi iøvrigt et vidt spektrum af forklaringsmodeller fra en ren geografisk determinisme til mere udbyggede modeller, som tolker variationerne som resultat af et samspil mellem kultur og natur, og som i højere grad tager de samfundsmæssige rammer med i betragtning.

Karl-Erik Frandsens udgangspunkt må karakteriseres som økologisk i en ret håndfast udgave: »at udbredelsen af dyrkningssystemerne skyldtes landets fysiske forhold, her først og fremmest jordbundsforholdene« (s. 3). Undervejs griber han imidlertid gang på gang tilbage til en evolutionistisk tankegang eller til en rent diffusionistisk tolkning af kortene, også når de forskellige forklaringsmodeller er i åbenlys konflikt med hinanden. Det har givet hans tolkninger nogle indbyggede spændinger og selvmodsigelser, som jeg i det følgende skal belyse med nogle eksempler.

De mørke klatter, som på det forenklede oversigtskort over dyrkningssystemerne navnlig optræder på Fyn og Sjælland, viser spredte forekomster af alsædebrug. På Sjælland optræder de navnlig i kystegnene, og herom skriver Karl-Erik Frandsen i sin gennemgang af Flakkebjerg herred (s. 108): »Det er fristende at opfatte kransen af byer med alsædebrug som resterne af et dyrkningssystem, der oprindeligt fandtes på hele Sjælland, men som har modstået innovation fra det indre af øen på grund af den noget afsides beliggenhed.« Her har vi et skolerigtigt diffusionistisk ræsonnement, men i næste åndedrag fortsætter Frandsen: »Det er dog vigtigt at påpege, at når dette dyrkningssystem var udbredt i disse egne, kan det hænge sammen med, at landbruget var orienteret overvejende mod kvægavl, hvilket bl.a. viser sig ved, at landgilden iflg. M 1662 helt domineredes af smør. Med tilstrækkelig græsning uden for bymarken og deraf følgende rigelig gødning eventuelt suppleret med tang var alsædebru-

Karl-Erik Frandsens forenklede kort over dyrkningssystemerne 1682-83.

get en ganske hensigtsmæssig tilpasning til det naturlige milieu. Her kommer altså en lige så skolerigtig økologisk forklaring af det samme fænomen. Jeg kan ikke se andet, end at de to forklaringer udelukker eller overflødiggør hinanden.

I behandlingen af det fynske alsædebrug

finder vi imidlertid den samme dobbelthed i forklaringerne: Alsædebruget i Stenstrup og Kirkeby sogne i Sunds h. kan relateres til særlige jordbundsforhold, men det er ikke tilfældet, når denne dyrkningsform optræder i Ringe og Ryslinge sogne i Gudme h.: »Dette område kan ikke siges at have fysiske forhold,

som markant afviger fra omgivelserne. Men ligesom de andre områder med alsædebrug på Fyn . . . må det siges at være afsides beliggende områder hyppigt omgivet af skove og overdrev. Iøvrigt er det tydeligt, at alle de nævnte områder med alsædebrug havde gode græsningsmuligheder enten i skove eller i forbindelse med strandenge, samt at de alle med undtagelse af Stenstrup og Ringe har haft let adgang til at anvende tang som gødning«. De landbrugsmæssige betingelser for alsædebrug er til stede, men alligevel anføres det samtidig, at disse områder er »reliktområder«, hvortil nyhederne sent når frem.

Adgangen til tang som gødning nævnes iøvrigt som en væsentlig forudsætning for alsædebruget overalt, hvor denne dyrkningsform optræder i kystegnene. I reglen kan Frandsen dog ikke anføre direkte belæg herfor, og jeg tror, at betydningen heraf i ældre tid er stærkt overdrevet. Traditionen om brug af tang som gødning i Danmark er meget beskeden og ofte af relativ sen dato¹. Omkring 1800 nævner Gregers Begtrup for Sjællands vedkommende brug af tang som gødning på Amager, i Valby, i Gilleleje og på Køge-egnen, men føjer til: »Dog er Anvendelsen af Tang til Gjødning langt mindre almindelig, end den burde være«². Brugen af tang har ikke tilnærmelsesvis den plads i gødselsteknikken, som den blanding af animalsk gødning med overfladetørv, der er gammel tradition i store dele af Nord- og Vestjylland. På Læsø, hvor tang forekom i store mængder og blev brugt bl.a. til hustagene, synes tanggødning at være noget, man griber til, hvis det kniber med at skaffe tørv til møddingerne. Der skulle store mængder til, for tangen svandt ind til ingenting, når den brændte sammen. Og den krævede en omhyggelig behandling, hvis man skulle undgå uforrådnet tang i ageren.

På de sydfynske øer er fænomenet imidlertid velkendt og også af gammel dato. Men når den tyske landøkonom von Essen i sin bog om mærkværdige jordbrug i Danmark og Tysk-

land (1807) har skildret brugen af tanggødning på Drejø, så er det vel netop, fordi det er noget usædvanligt. Værd at bemærke er iøvrigt, at man på Drejø i 1682 havde 2-vangsbrug og ikke alsædebrug som i begyndelsen af 1800-årene (s. 140–41). Kan det tænkes, at forudsætningen for alsædebruget på Drejø er en intensiveret brug af tang som gødning i nyere tid?

Sekundært alsædebrug har Frandsen iøvrigt også påvist i Husby, Åby og muligvis Føns sogne på Vestfyn, men her som et resultat af en udvidelse af hovedgårdsjordene på landsbyernes bekostning. Dette er eksempler, som ikke er uden interesse, når man vakler mellem at opfatte alsædebruget som en tilpasningsform eller et reliktfænomen.

I Jylland, hvor alsædebrug blev anvendt i forskellige kombinationer med græsmarksbrug, viser kortbilledet den samme udprægede randforekomst – langs vestkysten og ved Limfjorden. Det kan derfor virke lidt inkonsekvent, at diffusionistiske forklaringer overhovedet ikke anføres i forbindelse med det jyske materiale. Overalt ses forekomsten af alsædebrug her som et resultat af tilpasning til lokale naturforhold som f.eks. i Riberhus amt: »Hvor der var rigelige græsningsarealer, og hvor landbruget klart var orienteret i retning mod kvægavl som i marskområderne, havde man så rigelig gødning og så gode græsningsmuligheder uden for agerjorden, at det var muligt at dyrke en stor del af jorden hvert år« (s. 219). Skyldes denne forskel i behandlingen af problemerne på øerne og i Jylland, at den klassiske evolutionistisk/diffusionistiske forskning navnlig har interesseret sig for den typologiske serie: alsædebrug – 2-vangsbrug – 3-vangsbrug og har interesseret sig mindre for græsmarksbrugets rolle og plads i en udviklingshistorisk sammenhæng?

Når det drejer sig om sammenhængen mellem 2-vangsbrug og 3-vangsbrug, som den kan iagttages navnlig på Fyn, drager Karl-Erik Frandsen derimod atter udviklingshistoriske slutninger ud fra den rumlige fordeling

1. se oversigten i August F. Schmidt: Møddinger og Gødskning. Et Stykke Bondehistorie. Kbh. 1939.
2. Gr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Sjælland og Møn II. Kbh. 1803, s. 70.

på kortet: »Selvom den direkte dokumentation herfor mangler, må det antages, at vangebrug med en fast inddeling af bymarken og periodisk hvile er indført på Fyn i højmiddelalderen. Der kan næppe heller være tvivl om, at den ældste form for vangebrug var Lillebæltssystemet, hvor halvdelen af bymarken hvilede hvert år. . . Ud fra forekomsten af ganske analoge systemer i Østjylland er det rimeligt at antage, at 2-vangsbruget er kommet som en innovation til Fyn fra Jylland. Men hvorvidt det overalt på Fyn har afløst et udbredt alsædebrug er mere problematisk. Det er jo ikke utænkeligt, at uregelmæssige vangebrug, som de kendes fra Vissenbjerg-området i 1682, har været en mere almen form for dyrkningssystem.« Læg mærke til, at de særlige dyrkningssystemer i Vissenbjergområdet, som andre steder tolkes økologisk, her bliver anskuet under en reliktsynsvinkel.

Frandsen fortsætter: »Ifølge denne hypotese har den 3-årige rotation endnu senere vundet indpas. Den må være kommet fra Sjælland og have fortrængt såvel alsædebruget som 2-vangsbruget, undtagen hvor disse dyrkningssystemer var de bedst egnede til det fysiske milieu (som i Stenstrupområdet), eller hver der var samlet træghed over for innovation som i Båge og Vends herreder« (s. 211).

Her tolkes altså 2-vangsbrug og 3-vangsbrug som innovationer, der er kommet vandrede, den ene fra vest og den anden fra øst, og har »fortrængt« de ældre systemer. Samtidig opereres der imidlertid med en »udvikling« på stedet. I enkelte markbøger – ligesom på de senere udskiftningskort – kan der foruden de tre hovedvange være en fjerde vange, som kan betegnes Nymarken eller Lillevang: »Dette må betyde, at de dyrkningssystemer, vi kan observere i 1682, ikke var noget statisk fænomen. Tværtimod var der en udvikling i gang i retning mod større fleksibilitet i dyrkningssystemerne, [i denne spalte mine kursiveringer] som bl.a. kunne opnås ved at dele én eller flere af hovedvangerne i 3-vangsbruget« (s. 211–12). Ændringerne i retning af systemer med mere end 3 vange opfattes altså

tilsyneladende ikke som en ny »vandrede« innovation, men som en lokal »udvikling« af systemet.

Den store hovedforskel mellem vangebrugene på øerne og i Østjylland og græsmarksbrugene i Vest- og Nordjylland bekræfter den hypotese, som danner udgangspunktet for Frandsens undersøgelse, nemlig at der er en sammenhæng mellem driftssystemerne og jordbundsforholdene. Men kortet viser desuden en række regionale variationer, som ikke på samme måde lader sig relatere til fysiske forhold i landskabet. At forklare udbredelsen af disse varianter er således betydeligt vanskeligere end at tolke hovedtypernes forekomst.

Karl-Erik Frandsen har dog et par bud herpå: I nogle tilfælde synes grænserne mellem sådanne regionale former at følge de gamle herredsgrænser. Det gælder bl.a. den østlige afgrænsning af det fynske 2-vangsbrug. Det er tænkeligt, siger Frandsen, at herredstinget bl.a. på grund af vangelagssamarbejdet har spillet en rolle ved etableringen eller måske snarere fastholdelsen af de forskellige dyrkningssystemer. Umiddelbart er hypotesen om, at herredsorganisationen skulle være afgørende for dyrkningssystemernes udbredelse, ikke særligt overbevisende, og Frandsen har da heller ikke kunnet fremføre noget konkret til støtte for sin antagelse.

Som en alternativ forklaringsmulighed nævner Frandsen »kulturel afsmitning«, uden dog at komme nærmere ind på, hvad han forstår herved. Det havde dog sikkert været en god idé at forfølge dette spor og at undersøge, om de regionale variationer, som er påvist for dyrkningssystemernes vedkommende, er noget enestående, eller om andre kultur-fænomener viser et lignende mønster.

Det er forhold, som det ikke er så vanskeligt at orientere sig om, da såvel dialektologer som etnologer jo har interesseret sig meget for bondekulturens regionale variationer. Bedst stillet er man med hensyn til dialektområder og -grænser, for her er der kommet flere oversigtsværker³. Noget tilsvarende kan etnologerne desværre ikke fremvise. Nationalmuse-

3. f.eks. Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning. Kbh. 1927; Niels Åge Nielsen: De jyske dialekter. Kbh. 1959.

ets Etnologiske Undersøgelser (NEU) indsamlede navnlig i 1940'erne og 50'erne ved hjælp af udsendte spørgelister et meget stort materiale til belysning af de regionale variationer i den materielle kultur og den sociale organisation. Meget af dette ligger bearbejdet i form af nogle helt foreløbige arbejdskort, men alt for lidt af stoffet er blevet publiceret. Dette hænger bl.a. sammen med, at etnologien i 60'erne og 70'erne oplevede et paradigmeskifte, som flyttede tyngdepunktet i de faglige interesser over på andre felter. Nogle af resultaterne er dog tilgængelige på tryk; ikke mindst er de regionale forskelle i byggeskikken forholdsvis fyldigt behandlet. Jeg skal i det følgende give et par eksempler på, hvorledes grænserne mellem nogle af driftssystemerne falder sammen med kortlagte kultur- og sprogrænser.

Lad os vende tilbage til den grænse mellem 2-vangsbrug og 3-vangsbrug på Fyn, som spiller en stor rolle i Karl-Erik Frandsens argumentation. Den nordligste del af grænsen, som klarest følger herredsskellet, kunne måske tolkes som en økologisk betinget grænse mod det deciderede slettelandskab på Nordfyn. Her vil vi imidlertid mere interessere os for grænsens videre forløb sydpå, hvor den i påfaldende grad sammenfalder med dialektologernes »fynske diagonal«. Langs en linje fra Odense fjord til Helnæs bugt løber et bundt af grænselinjer, som markerer væsentlige sproglige forskelle mellem øst- og vestfynsk⁴. Denne linje er imidlertid også skel mellem materielle kulturfænomener. Her går således grænsen mellem de to hovedtyper af stråtage: de bundne tage mod øst og de sydede tage mod vest⁵. I nyere tid gik også sulehuse-nes østgrænse langs denne diagonallinje⁶. Det er iøvrigt karakteristisk, at vi ofte finder beslægtede fænomener på begge sider af Lillebælt, ganske som tilfældet er med 2-vangs-

bruget. Lillebælt er så udpræget et farvand, der forbinder mere end det adskiller.

Går vi til Jylland, finder vi nord for Limfjorden en række dyrkningssystemer, som ikke forekommer syd for fjorden, og som har det tilfælles, at de har en meget differentieret arealudnyttelse. Mest gennemført er denne opdeling på Mors og i Thy, hvor man praktiserer det system, som Frandsen har kaldt »Limfjordssystemet«, med jorden opdelt i de tre kategorier alsædejord, brødjord og havre-land. Østgrænsen for dette systems udbredelse falder temmelig nøje sammen med grænsen mellem vest- og østdansk artikelbrug (foransat kontra efterstillet artikel). Flere materielle fænomener har en lignende udbredelse. Her skal jeg blot henvise til Ole Højrup's kortskitse, som viser udbredelsen af madretten grønninger bestående af byggrød kogt på fedtegrever⁷.

Længere sydpå i Jylland viser kortet, at et sydvestjysk græsmarksbrug med opdeling i tægter og et nordvestjysk dyrningssystem af samme type, men uden tægter mødes i området omkring Skjern å. Denne å danner ikke nogen knivskarp kulturgrænse, men i området omkring den ligger skellet mellem flere andre kulturfænomener, som todeler Vestjylland. På byggeskikkens område gælder det flere fænomener: syd for Skjern å er de ældre bondebygninger opført i almindeligt bindingsværk, mens vi nord for åen finder bygninger med enten sule- eller højremkonstruktion. Arkivundersøgelser har vist, at denne forskel er af meget gammel dato. Også med hensyn til stuehusets oprindelige grundplan går skellet ved Skjern å, som derved bliver grænse mellem de to hovedtyper, som Svend Jespersen mente at kunne opdele de danske stuehuse i: Nord for åen finder vi i ældre tid det østdanske ovnhus med forstuekøkken, syd for åen derimod det vestdanske kaminhus⁸.

4. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning. Kbh. 1927, s. 103.

5. Alan Hjorth Rasmussen: Stråtage. En gennemgang af danske tækkemetoder. Kbh. 1966.

6. se kortet i H. Zangenberg: Danske Bøndergaarde. Grundplaner og Konstruktioner. Kbh. 1925 (ny udg. 1982).

7. Ole Højrup: Landbokvinden. Kbh. 1967, s. 103.

8. Svend Jespersen: Nationalmuseets Bøndergårdsundersøgelser (i Vestjylland), i: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1947, s. 11-20, jfr. B. Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kbh. 1980.

Kortet over dyrkningssystemerne viser således dels en overordnet, økologisk funderet forskel mellem vstdanske græsmarksbrug og østdanske vangebrug, dels nogle mere eller mindre fast normerede varianter inden for disse brede, økologiske rammer. Sådanne »bygdeforskelle« kan afspejle ældre og yngre former og hænge sammen med forskelle i kulturpåvirkninger udefra, men ofte har de blot karakter af vilkårlige valg mellem jævngode løsningsmuligheder. Men inden for den enkelte region vil bevidstheden om, at *deres* løsning er den rigtige løsning ofte være meget stærk. Sådanne regionale normer for, hvordan ting skal se ud, eller arbejder skal udføres, vil ofte have sammenfaldende grænser med andre kulturfænomener, som tilsammen danner »knager« for en lokal eller regional identitet.

Det dobbelte mønster, der er påvist med hensyn til dyrkningssystemerne, går igen på mange andre områder. Skandinavisk kulturforskningens pionér, Eilert Sundt, påviste allerede i 1850'erne noget lignende for byggeskikken på landet i Norge. Den væsentligste forskel så han imellem de to hovedtyper af ildsteder: det åbne ildsted, *aren* og den afskærmede *røgovn*. *Aren*, som var et »brændeslug over al måde« er knyttet til de skovrige egne mod øst, mens *røgovnen*, som er »en brændesparer og det endog i høj grad« er udbredt i kyst- og fjorddistrikterne mod vest. *Røgovnen* afløser imidlertid ikke *aren* overalt, hvor der kan være grund til at spare på brændslet. *Aren* er nemlig også lysgiver, mens den mørke *røgovn* må suppleres med en tranlampe. Og tranlampen er på sin side igen afhængig af de særlige natur- og erhvervsforhold på Vestlandet.

Inden for hvert af disse to store ildstedsområder finder man en række lokale og regionale variationer af byggeskikken, som hænger sammen med kulturelle normer, og som ikke på samme måde kan relateres til naturforholdene. Men de kulturelle normer gør sig også gældende på anden måde: »Dersom ene og

alene naturforholdene skulle afgjort tingen, så kunde det vel i en og anden bygd af røgovnstuens strøg havde været endog mere hensigtsmæssigt at have are end røgovn, navnlig i de smådale, som fra fjordbundene skjære op i landet, og som så temmelig ligne indlandets fjeldbygder. Men så kommer *skikken* til, som gjør, at folket i en grænd eller liden bygd helst vil indrette sig på samme vis som andre folk i samme bygdslag. . . Men om end det, som vi kalde skik, således har hjulpet til at afrunde grændsen for røgovnstuens strøg, så er det dog *naturforholdene*, som i det hele og store taget have bestemt valget af den ene eller den anden af hine to huslige indretninger, ligesom det er naturforholdene, der bestemmer, hvilke næringsveje mængden af folket i en bygd må lægge sig efter«⁹.

Jeg har foretaget denne lille afstikker til Eilert Sundt og hans studier over norsk byggeskik, fordi det forekommer mig, at hans analyse af samspillet mellem økologiske og kulturelle faktorer – mellem »naturforholdene« og »skikken« – selvom den er foretaget for 130 år siden, stadig har bevaret sin aktualitet. Samtidig må det være indlysende, at de problemer, som Eilert Sundt beskæftiger sig med, er af samme karakter, som dem Karl-Erik Frandsen står overfor.

Men selvom det kan lade sig gøre at isolere et kulturelement som dyrkningssystemerne og studere dets formvariationer i tid og rum, så vinder man dog først fuld forståelse af dyrkningssystemerne og deres forudsætninger i det øjeblik, de ses i en bredere erhvervsmæssig og kulturel sammenhæng. Heri er Karl-Erik Frandsen helt enig: »Det var oprindeligt planen, at afhandlingen udover undersøgelsen af dyrkningssystemerne skulle have indeholdt en analyse af det danske landbrugs økonomiske, regionale struktur, således at det havde været muligt at fastslå forholdet mellem agerbrug og kvægavl i de enkelte egne, på samme måde, som det er foretaget for England« (s. 3).

Frandsen henviser her til Joan Thirsk's for-

9. Eilert Sundt: Om bygnings-skikken på landet i Norge (1862). Verker i udvalg bd. 6, Oslo 1976, s. 152–153.

træffelige oversigt over »The Farming Regions of England« i 4. bd. af *The Agrarian History of England and Wales*¹⁰. Joan Thirsk har skrevet denne oversigt vel vidende, at den måtte blive stærkt generaliserende, og at mange detaljer ville kunne anfægtes. Det er jo altid prisen, når man vover sådanne oversigter, som ikke desto mindre altid er utroligt nyttige.

Karl-Erik Frandsen viger tilbage fra at gøre noget lignende, fordi kildematerialet er for utilstrækkeligt. Hans krav til materialet er store: det skal være samtidigt, det skal være kvantificerbart, og det skal kunne kortlægges. Det er krav, som sjældent kan honoreres, og man kunne ønske, at han havde vovet foreløbige oversigter på det mere spredte kildegrundlag, der står til rådighed.

Der er stor forskel i behandlingen af de forskellige egne, også i så henseende. Mest supplerende materiale inddrages for Fyns vedkommende og her får vi også nu og da nogle opsummeringer af de regionale, økologiske forskelle, f.eks. af Vissenbjerg-området overfor det øvrige Nordvestfyn: »De mange enkeltgårde, de store skovstrækninger og de mange små landsbyer med mange og små vange med uregelmæssig rotation afviger markant fra morænefladens kulturlandskab. . . På morænefladen var 3-vangsbruget overalt det dominerende dyrkningssystem, ja området må siges at være særdeles typisk for 3-vangsbruget med alle dets karakteristika: store regelmæssige vange med byerne liggende i centrum af bymarken med gærder, der stråler radiært ud fra byen og korresponderer med nabobyernes gærder« (s. 160).

Men det bliver desværre ved små og beskudne tilløb af den art. Netop de østdanske forhold er traditionelt i den landbohistoriske forskning blevet behandlet, som om de var lange mere homogene, end det faktisk er tilfældet. Det er vigtigt, at man gør sig klart, at vi

har at gøre med et kontinuum af udnyttelsesmønstre fra den udprægede slettebonde på »hederne« i Vest- og Østsjælland til den ekstreme skovbonde i enkeltgårde eller småbebyggelser i Nord-, Midt- og Sydsjælland. Jeg har i en artikel af meget foreløbig karakter i *Ethnologia Scandinavica* diskuteret disse to vigtigste »økotyper« på Sjælland og deres ændrede vilkår over tid¹¹. Igangværende studier omkring den nedlagte skovlandsby, Ulkerup, i Odsherred, hvis tomt nu søges bevaret og gjort tilgængelig for interesserede, vil forhåbentlig kaste nyt lys over økonomi og livsvilkår i landsbyer af den type.

Jeg tror, at flere af Karl-Erik Frandsens data ville have været mere forståelige, hvis de var blevet set i sådanne sammenhænge. Meget af det alsædebrug, der er registreret på Sjælland, er snarere et skovbonde-fænomen end en særlig kystforeteelse. Karakteristisk for dyrkningssystemerne i skovegnene er de mange spredte indhegninger – »vænger«, »løkker«, »kohaver« etc. – Der er imidlertid en tilbøjelighed til, at de forsvinder i Frandsens typologi, eller i hvert fald ikke får tildelt den rolle, der rettelig tilkommer dem. Et godt eksempel på, hvor vigtigt det er at interessere sig for de her omtalte forskelle, er Troels Finks disputats om udskiftningen i Sønderjylland¹². Den gør meget utilstrækkeligt rede for brugsforholdene i Østslævig, og derfor forstår man heller ikke, at vi her står overfor et fænomen, som er kvalitativt forskelligt fra de senere udskiftninger i kongeriget.

De mere markante jyske typer som hedebruget og marskbruget træder klarere frem i bevidstheden, men er endnu ikke behandlet på tilfredsstillende måde, skønt interessen i disse år er stærkt stigende for sådanne ældre brugsformer, bl.a. hos biologerne. Et lille bidrag til belysning af hedebondens økonomi og husholdningsorganisation er fornylig givet af

10. *The Agrarian History of England and Wales Vol. IV 1500-1640*, ed. by Joan Thirsk, Cambridge 1967, s. 1-112.

11. B. Stoklund: *Ecological Succession: Reflections on the Relations Between Man and Environment in Pre-Industrial Denmark*, i: *Ethnologia Scandinavica* 1976, s. 84-99.

12. Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*. Kbh. 1941.

Gudrun Gormsen med udgangspunkt i en dagbog fra første halvdel af 1800-årene¹³.

Beskrivelsen og analysen af de økologisk betingede, regionale variationer i ældre dansk landbrug og bondekultur er imidlertid stort set jomfruelig jord. Masser af opgaver ligger her og venter på historikere, etnologer og kulturgeografer. Karl-Erik Frandsens disputats har været med til at vise, hvor påtrængende sådanne opgaver er, og den vil med sin rigdom på data og kort blive ét af de vigtigste holdepunkter og én af de flittigst konsulterede håndbøger i det arbejde, der bør gøres i de kommende år.

Ole Degn:

Hvornår blev Kirsten Sørensdatter til fru Jensen?

– *den historiske udvikling af gifte kvinders brug af giftenavn.*

Ved den nye navnelov af 29. april 1981 blev det bestemt, at såvel kvinden som manden ved indgåelse af ægteskab beholder sit efternavn, med mindre den ene part erklærer at ville antage den andens efternavn. Blot 20 år forinden var det ved navneloven af 17. maj 1961 blevet bestemt, at en kvinde ved indgåelse af ægteskab fik mandens efternavn, med mindre hun forinden over for vielsesmyndigheden havde afgivet erklæring om, at hun ønskede at bære det navn, hun bar før ægteskabet.

På blot 20 år er altså sket en udvikling, der endte med en kovending i 1981. Man er nu nået tilbage til de navneforhold, vi kender fra historien, når vi læser om f.eks. Birgitte Gøje og hendes ægtemand Herluf Trolle, der levede i 1500-årene, og om Marie Grubbe og hendes ægtemænd Ulrik Frederik Gylden-

løve, Palle Dyré og Søren Sørensen Møller, der levede i 1600-årene og begyndelsen af 1700-årene.

Skikken, at kvinden antager mandens efternavn, finder vi de første eksempler på herhjemme i 1700-årene. Måske er grevinde Louise Stolberg, født Reventlow (1746–1824) blandt de første, som man ser tage navn efter ægtemanden; hun var i 1777 blevet gift med grev Christian Stolberg. Udbredelsen af skikken skete imidlertid længe meget langsomt, og de færreste gør sig sikkert klart, at den først er blevet næsten enerådende op imod vores tid. Nu er skikken så fastgroet, at de fleste har svært ved at forestille sig andet, og selv efter den nyeste navnelov synes det at være mest almindeligt, at kvinden vælger at antage ægtemandens navn.

Hvornår og hvordan det blev skik, at kvinden antog mandens efternavn, har tilsyneladende aldrig tidligere været undersøgt¹. Skikkens indtrængen synes imidlertid at være afspejlet i kirkebøgerne, hvor kvinderne anføres sammen med mændene i dåbsindførslernes forælderubrik og i begravelsesindførslerne.

Undersøgelser på dette grundlag for det nørrejske områdes vedkommende afslører, at få årtier før 1800 begyndte gifte kvinder at antage mandens efternavn. Skikken udbredtes først i *købstæderne*. I de nørrejske kirkebøger møder man den først i de østjyske købstæder (Randers, Århus, Skanderborg og Vejle amter) samt i Lemvig, Viborg og Varde, hvor man sporadisk i dåbsindførslernes forældreubrik finder enkelte, efter en tid snart lidt flere mødre betegnet med et »født«, efterfulgt af vedkommendes eget navn. De første eksempler i Nørrejylland overhovedet synes at være fra Kolding og Horsens i 1760erne, derefter kommer Randers, Vejle og Fredericia i 1770erne osv. Fra 1830 og indtil 1890erne ser man skikken brede sig til de fleste andre købstæder.

13. Gudrun Gormsen: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog. 1829–1857. Ief småskrifter 1982.

1. Kvindens antagelse af mandens efternavn behandles således hverken i Frederik Nielsen, Axel Olrik og Johs. C. H. R. Steenstrup: Dansk navneskik. Betænkning afgivet af den af Justitsministeriet den 4. maj 1898 nedsatte kommission, 1899, eller i Georg Søndergård: Bogen om personnavne. Oprindelse. Historie. Brug, 1979.